

УДК 94.(477).06

А.В. Тарасов
(*м. Кривий Ріг*)

ШКІЛЬНИЙ ПІДРУЧНИК З ІСТОРІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (на прикладі ПІВДНЯ УКРАЇНИ другої половини ХІХ ст.).

В статті аналізується питання використання навчального матеріалу з історії як засобу формування суспільно-політичних поглядів учнівства Півдня України в другій половині ХІХ ст. Визначено умови добору шкільної навчальної літератури, її зміст та подача історичного матеріалу. Автор наголошує на тому, що навчально-виховний процес в середній школі зазначеного періоду був спрямований на виховання вірнопідданства, російського патріотизму та глибокої релігійності серед учнівства.

В статье анализируется вопрос использования учебного материала по истории как средства формирования общественно-политических взглядов ученичества Юга Украины во второй половине XIX века. Определены условия выбора учебной школьной литературы, ее содержание и подача исторического материала. Автор делает акцент на том, что учебно-воспитательный процесс в средней школе указанного периода был направлен на воспитание верноподданничества, русского патриотизма и глубокой религиозности среди учащихся.

The problem of the use of the educational material on the history as a means of forming of social and political views of pupils' youth of the South of Ukraine in the second half of the XIX-th century is analyzed in the article. Conditions of selection of the school educational literature, its sense and presentation of the historical material were determined. An author emphasizes that the educational process at the secondary school of the denoted period was directed on forming of loyal attitude, Russian patriotism and deep religiosity among pupils' youth.

Однією з актуальних проблем сучасної історичної науки є потреба методологічного оновлення взагалі та необхідність пошуку нових підходів до вивчення традиційних і джерел зокрема. Серед таких слід назвати підручники з історії. Чимало науковців як українських, так і зарубіжних не раз зверталися до аналізу останніх. Про це свідчить значна історіографія з цього питання, зокрема й новітня¹.

Лейтмотивом сучасних досліджень є аналіз посібників з історії, що використовуються у школі, та можливі шляхи вдосконалення навчальної літератури. Як спеціальна тема це питання піднімалося і на ХХ Міжнародному конгресі історичних наук, що відбувся в Сіднеї у 2005 р, «Підручники з історії: від історії нації до історії громадян». Серед обговорених питань було й питання про роль їх як інструмента формування в учнів національної ідентичності.

У дійсно, нагромаджений сьогодні досвід свідчить про те, що останні вирішують не лише навчальні завдання, а й мають і виховні функції, формують у молодого покоління світоглядні позиції. Таке формування, окрім проектування майбутнього, має й констатувати те, що вбачається важливим для тієї чи іншої держави. Сам підбір матеріалу, його подача є тими структурними елементами, що дають можливість дослідни-

ку, окрім засвідчення певного розвитку історичної науки, виділити також і *цінності*, котрі їх пріоритетно прагнула впровадити держава.

В цій статті було звернуто увагу на недостатньо досліджене у вітчизняній історіографії питання щодо шкільних підручників з історії як інструмента суспільно-політичного виховання учнів середніх шкіл Півдня України в другій половині XIX ст.

Означене питання потребує вирішення значного кола проблем: визначення умов добору шкільної навчальної літератури, її зміст, виклад історичного матеріалу. Їх висвітлення є завданням даної статті.

Розмаїття різних типів середніх шкіл Російської імперії другої половини XIX ст. визначало таку ж багатоваріантність навчальних планів та переліків підручників. Водночас користування останніми мало узгоджуватися з рекомендаціями Міністерства народної освіти (МНО). Це передусім стосувалося неможливості застосування у навчальному процесі літератури зі списку «забороненої».

Переслідування вітчизняного національного руху в другій половині XIX ст. призвели до низки заходів із заборони української мови (Валуєвський циркуляр 1863 р. й Емський акт 1876 р.). У рамках цієї політики, як відомо, україномовні видання потрапили під гриф «заборонено». Як наслідок, підручники для середньої школи на теренах України протягом зазначеного часу друкувалися виключно російською мовою.

В цьому контексті слід відзначити те, що заборонялися не лише видання україномовних підручників, а і відповідне пояснення вчителя. Незважаючи на це, окремі педагоги відстоювали думку про необхідність української мови якщо не як мови викладання, то принаймні як допоміжної під час вивчення російської.

Так, М.І.Пирогов визнавав необхідність вживання української мови у школах України як засобу пояснення незрозумілих учневі слів та виразів. Аналогічної думки дотримувався в своїй книзі «Русская начальная школа» барон М.О.Корф, відстоюючи позицію про окремішність українського народу від російського². У 1873 р. він керуючи з'їздом учителів Маріупольського повіту, активно захищав необхідність навчання дітей неросійських народів їх рідною мовою³. Прихильником викладання останньою в народних школах були К.Д.Ушинський і філософ П.Д.Юркевич. Останній у своїй праці «Чтения о воспитании» так висловлювався про місцеву мову: «Утворювати між місцевою мовою і літературно-російською ворожу протилежність шкідливо як у розумовому, так і в моральному плані: у розумовому – тому, що учень втратив здібність і звичку засвоювати дійсно красу місцевої мови і переносити її в літературно-російську мову; в моральному – тому, що, хоч і похвально, коли мова батьківщини стала для учня рідною мовою, однак непохвально, коли одночасно мова рідного краю стала для нього чужою»⁴. Але виступи цих видатних педагогів та філософів стосовно української мови так і не привели до практичних результатів ані у початковій, ані у середній школі.

Водночас у російських підручниках для середньої школи наголошувалось на великому значенні вивчення учнями відповідної мови як рідної. Зокрема в праці В.М.Острогорського зазначається: «Не говорячи вже про те, як мимоволі засвоюють діти на своїх рідних поетах *дух мови*, дитина привчається чесно мислити й відчувати сама з чесних думок і почуттів краших людей батьківщини»⁵.

У середній школі таке ставлення до української мови призводило до виникнення проблем, зокрема при вивченні російської. Дослідниця середньої жіночої освіти

Т.В.Сухенко наводила спогади викладача Києво-Фундуклеївської гімназії: «Багаторічний досвід показав, що через значний процент серед учениць київських маріїнських гімназій дівчат католицького та іудейського віросповідання, а також уродженок Малоросії, котрі вносять в свою мову особливості південноросійської вимови, не завжди досягаються належні результати в справі вивчення російської мови та словесності за умов обмеженої кількості навчальних годин, відведених на цей предмет»⁶.

На місцях контроль за дотримання вимог МНО здійснював попечитель учбового округу. Так, у 1867 р. «...При розгляді «Плану викладання навчальних предметів у гімназіях Одеського учбового округу», затвердженого попечителем А.А.Арцимовичем, новий попечитель С.П.Голубцов звернув увагу на те, що з предмета російської мови рекомендовано, між іншим, у III класі брати для читання повісті й оповідання Марка Вовчка, а в сьомому – читання критичних статей Белінського і Добролюбова». На подібну ситуацію реакція була миттєвою: – «викинути з «Плану» твори означених авторів»⁷.

Намагання вчителів Півдня України використовувати українську літературу серед педагогів підтверджується й у 70-х рр. XIX ст. Після підписання Емського акту 1876 р. із заборони української мови з МНО до попечителів учбових округів України надійшла вимога надати списки «ненадійних» учителів, які підтримують «українофільські тенденції». У повідомленні дослідника освіти в Україні С.Сірополка зазначається, що «...куратор Одеської шкільної округи вказав, що українофільськими тенденціями відзначається учитель російської мови і літератури 2-ої Одеської гімназії Олекса Андрієвський. Внаслідок тої самої референції О. Андрієвський був переведений на таку саму посаду до тульської гімназії»⁸. Варто додати, що такі погляди останнього були не випадковими. Адже він був активним учасником Одеської громади, що сформувалася у першій половині 70-х рр. XIX ст.

Проблема використання рідної мови в умовах багатонаціонального Півдня України поставала не лише перед українцями й євреями. Так: «...Наприкінці XIX ст. в освіті болгар, котрі мешкали у Подунав'ї, відбувалися суперечливі процеси. Метою царизму було русифікувати національні меншини за допомогою шкіл. Особливо гострі суперечки виникли при вирішенні питання про закриття Болградського центрального училища, що мало національний характер та було центром освітнього й культурного життя болгар. У 1884 р. його реорганізували в гімназію, а з 1886 р. навчання в ній почало провадитись російською мовою»⁹.

Піднімались питання про рідну (народну) мову і на педагогічних курсах, які працювали на Півдні України завдяки «...діяльності земств, спрямованій на підвищення загального та професійного рівня учителів. З цією метою проводилися учительські з'їзди та курси (спочатку педагогічні, потім загальноосвітні). Учительські з'їзди відбувалися з 1867 по 1874 роки, знову їх діяльність поновлюється в середині 90-х років»¹⁰.

Так, у звіті Н.Ф.Бунакова про проведення тимчасових педагогічних курсів влітку 1899 р. в м. Херсоні зазначалося: «Будь-яке мистецтво, окрім загальнолюдської, має ще одну сторону національну, народну. Наука з її абстрактними істинами й законами завжди була і буде загальнолюдською, але істинне мистецтво не може бути поза народністю. Ось таке органічне поєднання з живим народним началом й являє собою дуже важливу, навіть конче необхідну умову розумної, правильної постановки навча-

льно-виховної справи, її успішності та життєздатності. Часті переміни нашого середньої освіти переважно залежать від недотримання цієї умови»¹¹.

Водночас переслідування зазнавала і російська демократична освітня література. На 1884 р. до списку «забороненої» входили 125 найменувань книг та 8 найменувань із числа періодики, й їх кількість мала тенденцію до збільшення.

Отже, наявність «забороненої» літератури у сфері середньої освіти була однією з умов, що визначала вибір її для навчання. Іншою умовою була вимога вже суто навчального характеру – зміст учбових планів. Від середини XIX ст. в освітній сфері розпочалась активна дискусія з визначення характеру освіти: реальної чи класичної. Починаючи з часів керівництва Д.А.Толстим Міністерством, переїміг останній погляд на середню освіту. Однією з причин посилення частки класичних дисциплін було захоплення учнями матеріалістичними ідеями. Протиставлення цій тенденції вбачалось у класицизмі. Відповідно до цих уявлень складалися і навчальні плани, котрі, щоправда, різнилися як серед загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл, так і серед жіночих та чоловічих середніх навчальних закладів.

Згідно з навчальними планами, до шкільних бібліотек замовлялася навчальна література, зокрема й гуманітарного циклу.

Від часу створення першої російської гімназії в 1705 р. постало питання викладання історії, зокрема і створення відповідного підручника. У 60-х рр. XVIII ст. з розвитком системи народної освіти та науки з'явилася необхідність виокремлення російської історії з всесвітньої. Більшість учених і педагогів того часу виявляли зацікавленість у введенні її курсу в школі. Такому відокремленню останньої від загальної сприяло саме призначення історії, яке, згідно з проектами й статутами, полягало у вихованні у підростаючій генерації високої моральної свідомості, патріотичних почуттів та в підготовці юнацтва до розуміння тогочасних умов життя держави і суспільства. Це якнайкраще мало бути розвинуто на ґрунті вітчизняної історії. Подібні завдання ставилися перед викладачами у XIX й XX ст. Методичні статті в педагогічних та історичних журналах у той час буквально заповнені вимогами виховувати у молоді дух патріотизму, повагу в ставленні до традицій своєї батьківщини, гордість за її найкращих представників. Ще у XVIII ст. в деяких авторів усі значні поразки та невдачі росіян систематично замовчувалися (наприклад, у навчальному посібнику І.Яковкіна «Леточислительное изображение Российской истории», видання 1798 р.)¹².

У передмові до «Истории России» автор підручників з цієї дисципліни для середньої школи Д.Іловайський зазначав: «Кажуть, історія минулого є велика наставниця і вчителька для нових поколінь. Цілком вірно. Але історик не має на увазі писати повчання. Останнє впливає само собою, якщо його праця виконана добре. Найближча його мета у тому, щоб, створюючи в слові минулі століття свого народу, сприяти розвиткові народного самопізнання»¹³.

На середину XIX ст. навчальні посібники з історії мали вже свої традиції у викладанні відповідного матеріалу, й ґрунтувалися на досвіді передусім підручників першої половини XIX ст.

Стисла, майже конспективна форма викладання матеріалу, поділ історії на періоди по царюваннях, обов'язкове використання хронологічних та генеалогічних таблиць зустрічалися у навчальних посібниках П.М.Польового, М.П.Погодіна, І.М.Кайданова, М.Г.Устрялова й ін.¹⁴

Варто також відзначити, що історія в середній школі розглядалася як предмет, котрий виховує моральність і патріотизм. У той час мова йшла не про популяризацію досягнень науки в широких учнівських колах, а про прищеплення їм за допомогою шкільного курсу історії думки про необхідність любові до вітчизни, поваги до традицій та звичаїв свого народу, про переваги існуючого в Російській імперії державного ладу перед усіма іншими. Як правило, прикладом слугували відповідні підручники вітчизняної історії інших (закордонних) країн (Пруссії, Франції). Навіть наприкінці XIX ст. викладачі історії часто посилалися на іноземний досвід виховання молодих громадян у дусі патріотизму¹⁵.

Друга половина XIX – початок XX ст. став періодом появи нових навчальних посібників з історії Росії за редакціями І.Беллярмінова, К.Єлпатьєвського, Д.Іловайського, К.Іванова, М.Острогорського й ін. На думку О.Б.Вовк, загалом увесь масив шкільних підручників з історії Росії можна поділити на три течії: офіційно-охоронну, ліберальну і демократичну. Протягом майже всієї другої половини XIX ст. панувала офіційно-охоронна концепція російської історії, найяскравішим представником котрої був згаданий підручник Д.І.Іловайського. Й лише із середини 90-х рр. XIX ст. його навчальні посібники поступово витісняють підручники ліберальних авторів, передусім В.О.Ключевського «Краткое пособие по русской истории»¹⁶. Враховуючи цей факт, зупинимо свою увагу на підручнику Д.І.Іловайського «Краткие очерки русской истории».

Перевидані неодноразово навчальні посібники останнього у 1870–1880 рр. серед решти займали монопольне становище в середній школі та домінували до кінця століття. Вони вирізнялися чітким монархічним і націонал-патріотичним спрямуванням та видавались у трьох версіях: для молодших, середніх і старших класів.

Поділ на три версії був зумовлений так званим концентричним викладанням минулого: вперше – в початковій школі (елементарний курс російської історії, який складався переважно з невеликих за обсягом розповідей про побут, звичаї й суспільний устрій народів, що проживали на території царської імперії, та найвидатніші політичні події в 1-му класі й у першому півріччі 2-го класу; вдруге – систематичний курс у 4 – 6 класах (весь курс історії Росії від початку до правління того монарха, котрий є останнім за часом написання підручника; зазвичай головна увага приділялася політичній історії і, на думку критиків, у підручниках було замало соціального елементу) і втретє – додатковий курс у старших 7 – 8 класах¹⁷.

Традиційно, головною ідеєю підручників з історії було пропагування російського патріотизму, вірності православ'ю й престолу. Особливий акцент у них робився на висвітленні ролі православної церкви в історії Росії. Це все можна простежити і навчальному посібнику Д.І.Іловайського.

Загалом таке спрямування підручників для середньої школи цілком збігалось із загальними уявленнями останнього, котрі він виклав у своїй «Истории России». Зупинимось на тих моментах, що стосуються опису минулого, власне, українських земель.

Беззаперечним фактом, на думку автора, є походження етнопоніму «Україна» від значення «прикордонної землі». Таке твердження чітко простежується в різних томах «Истории России», зокрема під час опису різних територій України: «По правий бік Дніпра цю смугу становлять південна половина Київщини та прилегла частина Поділля, а по лівий - колишня Переяславська земля й південна частина Чернігівської –

одним словом, усе, що з того часу відомо під загальною назвою України»¹⁸. Він також, зазначав: «На заході Волинь межувала безпосередньо з Польською землею, від якої її відділяла середня течія Західного Бугу і верхів'я Вепря – правих приток Вісли (смуга землі між Бугом та Вепрем називалась Україною)»¹⁹.

Водночас таке твердження підкріплювалось аналогіями стосовно й інших неукраїнських територій, зокрема у Литві та Росії: «Литва доволі легко підкорялася впливам більш розвинутої руської громадянськості та на Україні своїй піддавалася поступовій русифікації»²⁰; «Якщо Суздальська земля була під тяжким татарським ярмом, то зрозуміло, як важко воно лягло на найближчі до Орди руські України, котрими були земля Рязанська й особливо Сіверська»²¹.

Варто вказати на те, що Д.І.Лловайський українців розглядав виключно як складову російського етносу, лише з певними місцевими особливостями. Під час характеристики «західних губерній» автор свідомо наголосив на «корінному російському населенні», не помічаючи і не розрізняючи ані білорусів, ані українців. Загалом, на думку Д.Лловайського, «історичними є тільки ті народи, які засвоїли в собі форму державного устрою. Народи ж, котрі не засвоїли її, залишилися на стадії дикунів»²².

На думку радянського історика Є.Ф.Грекулова, у навчальних посібниках для середньої школи Російської імперії «...розпалювалася національна й релігійна ворожнеча, православне юнацтво нацьковувалося на неросійські та неправославні народності»²³.

Монархічне спрямування підручників Д.Лловайського серед іншого визначало негативне ставлення і до народних рухів, зокрема й в Україні. Повстання українських козаків і селян кінця XVI – першої половини XVII ст. охарактеризовано як «заколоти». Разом із тим боротьба проти покатоличення у краї – схвалювалася.

Значною мірою подібні тези мали доповнюватися поясненнями педагогів. Так, учителі історії в дівочих інститутах зокрема були зобов'язані постійно наголошувати своїм вихованкам, що «зрівняння усіх станів є химера – нездійснена мрія різних часів та народів, котра мала завжди одні й ті ж самі плачевні наслідки, тому що проповідниками удаваної свободи робилися завжди або гнобителі цього народу, або жертви своїх псевдовчень»²⁴.

Виховання таких світоглядних позицій учнів продовжувалося у курсі вивчення і всесвітньої історії. В другій половині XIX – на початку XX ст. існував значний перелік відповідних посібників, за якими навчали учнів середніх навчальних закладів. Це зокрема підручники Д. Лловайського, П.Виноградова, О.Трачевського та ін.

У підручнику П.Виноградова, незважаючи на те, що основний акцент зроблено на подачу фактичного матеріалу, автор вдався до особливого засудження життя Французької республіки кінця XVIII ст.: «В цей важкий час виявилися найбільш благородні й найбільш низькі сторони людської натури: патріотизм дав французам сили для боротьби з усією Європою, а організація, необхідна для боротьби, була створена терором, нелюдською ліквідацією і знищенням усіх незручних елементів суспільства. Поряд із патріотичним захопленням виявились й інші почуття: підозра до всіх, хто потерпів від революції, ненависть нижчих класів до вищих, спрага помсти та жага наживи». Падіння республіки названо автором «кінцем терору»²⁵.

Ще більш категоричним у своїх висновках про «соціалізм» виступав і автор іншого навчального посібника всесвітньої історії для середньої школи – Д.Лловайський.

Так, у розділі «Література й наука першої половини XIX ст.» автор засуджував появу в французькій літературі «легковажного соціального напрямку»: «Деякі письменники, вказуючи на становище бідних класів або пролетарів порівняно з багатими людьми, повстали проти такої нерівності та, пропонуючи більш менш прийнятні для суспільства заходи, дійшли до того, що почали спростовувати самі перші основи суспільства: шлюб і власність. (Ідеї, що їх розповсюджували соціалісти, немало сприяли революції 1848 року й викликали повстання у Парижі робочого класу, приборканого потоками крові. Згодом соціалізм призвів до мерзотного анархізму)»²⁶.

Революційні події 1848–1849 років в Європі Д.Гловайським охарактеризовано не інакше як заколоти. Більше того, автор наголошував на важливій та позитивній ролі російського імператора у приборканні угорського повстання в Австрійській імперії. Так, він зазначав, що, «...коли угорці після низки битв взяли гору над військами Франца Йосифа, останній звернувся з приниженим проханням про допомогу до російського імператора. Микола I прихильно відгукнувся на це прохання й відправив свої війська проти угорців під керівництвом князя Паскевича. Завдяки благодішній допомозі російського государя угорське повстання було швидко придушене»²⁷.

Отже, як бачимо, питання української історії у відповідних підручниках і для середньої школи другої половини XIX ст. висвітлено фрагментарно. Українці під назвою «малоросів» згадуються виключно як частина російського («русского») народу. Опір останнього як у курсі історії Росії, так і всесвітньої історії засуджується. Виняток становлять угоди з Московським царством. Так, зокрема згаданий навчальний посібник Д.Гловайського в курсі всесвітньої історії відзначав позитивне значення угоди 1654 р. Б.Хмельницького з російським царем: «У царювання Яна Казимира ватажком козаків став *розумний* (курсив наш – А.Т.) Богдан Хмельницький, ... за згодою з козаками, звернувся до московського царя Олексія Михайловича. Олексій Михайлович погодився на пропозицію малоросіян. Потім слідували війни між Росією та Польщею. Вони завершилися тим, що Малоросія була поділена між ними по річці Дніпро»²⁸.

Історичний опис поділу України між Московським царством і Річчю Посполитою подано дуже стисло й лише як логічний результат зазіхань поляків.

Значною мірою викладання історичного матеріалу, котрий містився у навчальній літературі, залежало від особистості вчителя. Так, зокрема, колишній учень Єлисаветградської чоловічої гімназії в 1881–1889 роках Н.І.Ширман у своїх споминах охарактеризував і викладачів історії: «Після Балака для викладання географії та історії нам призначили Костянтина Івановича Знаменського. Це був приземистий, невисокого зросту, красивий чоловік, що називав себе лібералом»²⁹. Цей викладач постійно жалівся на утиски начальства стосовно того, що йому не дозволяли читати історію у більш ліберальному руслі³⁰.

Більш показовим є інший приклад, наведений Н.І.Ширманом: Так, «...Історію в старших класах нам читав новопризначений інспектор Федір Федорович Григоров. Це також був великий оригінал. Маленького зросту, товстий, жирний з рудим кольором волосся і бороди, він спочатку видався нам великим знавцем історії. У сьомому класі він почав нам замість звичайного пояснення читати лекції. Першу лекцію про Людовика XIV – Короля-Сонце – він розпочав приблизно так: «Не встиг ще віддзвонити дзвін у Соборі Паризької Богоматері, як пролунав клич: «Король помер, слава коро-

лю!» – і далі в такому ж дусі. Ми всі слухали з відкритими ротами. «Оце так історик!» – казали ми після уроків. Одну з наступних лекцій він присвятив первіснообщинній людині: як первіснообщинна людина із дупла дерева зробила собі човен і поплила вивчати світ. А через кілька років один із наших учнів (Мишко Гольденберг...) купив у букініста старий підручник з історії московського професора Шульгіна, де ми слово в слово знайшли лекції, котрі нам з таким пафосом читав новий історик. Весь його орел, і все захоплення його лекціями пройшли. Це помітив Григоров і скоро знову повернувся до курсу Іловайського»³¹.

Отже, деякі з вчителів дозволяли собі відходити від шкільних підручників під час викладання своєї дисципліни. Як зазначав радянський історик Ш.І.Ганелін, саме цього остерігалися й царські урядовці: «Особливо боїться Катков того, що викладачі історії «користуються наданими їм годинами для того, щоб читати свій предмет по-університетськи» або ж під впливом «вчора прочитаної журнальної статті»³².

Разом із тим, таке явище не могло кардинально змінити тенденцію офіційного викладання історії у середній школі другої половини XIX ст. Особливо це стосувалося часів функціонування МНО під керівництвом Д.А.Толстого.

Таким чином, аналіз підручників з історії зазначених навчальних закладів дозволяє зазначати про дотримання лінії на виховання до вимог триланкової системи цінностей: престол – батьківщина – православна віра. Національні особливості населення Півдня України ігнорувались шкільним керівництвом під час добору навчальної літератури. Більше того, можна твердити про цілеспрямоване формування серед учнів російського патріотизму та вірнопідданських почуттів.

¹ *Гирич І.* Страсті навколо підручників з історії: підручник як головний засіб будівництва держави // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки.* – К., 2007. – Вип.16. – С.243–252.

² *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – К, 2001. – 912 с. – С.366–367.

³ *Медьнский Е.Н.* История русской педагогики. – Москва, 1938. – 512 с. – С.264–265.

⁴ *Сірополко С.* Вказ. праця. – С.366–367.

⁵ Русские писатели как воспитательно-образовательный материал для занятий с детьми (Для матерей, воспитателей и учителей). В.Н. Острогорского. – Санкт-Петербург, 1874. – С.1.

⁶ *Сухенко Т.В.* Жіноча середня освіта в Україні (XIX – початок XX ст.) // *Український історичний журнал.* – 1998. – № 5. – С.63–74. – С.71

⁷ Пятидесятилетие Одесской 2-й гимназии. Историческая записка о состоянии 2-й гимназии с 1848 по 1898 г. – Одесса, 1898. – 293 с. – С.74.

⁸ *Сірополко С.* Вказ. праця. – С.363.

⁹ *Лебеденко О.М.* Розвиток освіти в Подунав'ї // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Випуск VI. – К, 2003. – С.294–295.

¹⁰ *Мармазова О.І.* Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. канд. ... іст. наук: 07.00.01 – Донецьк, 1998. – С.7.

¹¹ Отчет о временных педагогических курсах, происходивших летом 1899 года в г. Херсоне руководителя курсов Н.Ф. Бунакова. – Херсон, 1900. – С.7–8.

¹² *Вовк О.Б.* Порівняльний аналіз структури шкільних підручників з історії Росії середини XVIII – початку XX ст. // *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.* Історія. Випуск 34. –2002. – № 56. – С.181-182.

- ¹³ *Иловайский Д.* История России. Часть вторая. Владимирский период. – М., 1880. – 578 с. – С.3.
- ¹⁴ *Вовк О.Б.* Вказ. праця. – С.183.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Вовк О.Б.* Школьные учебники по истории как историографический источник // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали 49-ї студентської наукової конференції. (Випуск 1). – Харків, 1997. – С.11–12.
- ¹⁷ *Вовк О.Б.* Порівняльний аналіз структури шкільних підручників з історії Росії середини XVIII – початку XX ст. – С.184.
- ¹⁸ *Иловайский Д.* Смутное время Московского государства. История России при первой династии. – Москва, 1894. – С.253.
- ¹⁹ *Иловайский Д.* История России. Часть первая. Киевский период. – Москва, 1876. – С.22.
- ²⁰ Там же. – С.108.
- ²¹ Там же. – С.444.
- ²² *Иловайский Д.* История России. Часть вторая. Владимирский период. – М., 1880. – С.3.
- ²³ *Грекулов Е.Ф.* Православная церковь – враг просвещения. – Москва., 1962. – С.60.
- ²⁴ *Сухенко Т.В.* Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – С.117.
- ²⁵ Учебник Всеобщей истории. / Сост. П. Виноградов. Часть II. Новое время. Четвертое издание. – Москва, 1899. – С.156-164.
- ²⁶ Руководство ко Всеобщей истории. Средний курс. / Сост. Д. Иловайский. Изд. тридцатое. – М.: Типо-литография А.В. Васильева, 1900. – 482 с. – С.455-456.
- ²⁷ Руководство ко Всеобщей истории. Средний курс./ Сост. Д. Иловайский. Изд. двадцатое. – М.: Товарищество «Печатня С.П. Яковлева», 1886. – 497 с. – С.470.
- ²⁸ Руководство ко Всеобщей истории. Средний курс. / Сост. Д. Иловайский. Изд. тридцатое. – М.: Типо-литография А.В. Васильева, 1900. – 482 с. – С.370.
- ²⁹ *Ширман Н.І.* Спогади // Єлисаветградська гімназія. Книга 1. – Кіровоград: Українська гімназія, 1997. – С.67.
- ³⁰ Там само. – С.67–68.
- ³¹ Там само.
- ³² *Ганелин Ш.И.* Очерки по истории средней школы в России (вторая половина XIX в.). – Л., М.: Учпедгиз, 1950. – С.42.